Якісь кошлаті уривки, барвисті смуги, що розкручувалися, ніби нитки; в глибині того місива проступали обличчя, надмір витягнуті, перекошені чи власне, переливні, ніби були витворені не з тіла, а води; обличчя, які всі були йому знайомі, але не менше твердо знав, що ні з ким із них насправді не зустрічався, хіба в снах; а може, сни — це також частина якогось буття, тільки іншого; частина іншого світу, а може, часом думав він, ми в цьому світі живемо на дві половини: сьогодні в хаті білого світу, а завтра — чорного. З другого боку він твердо знав: коли йому щось подібне видиться, наступний день буде сутінний, тоді й на душі ставатиме сутінно, ніби він не добув свого у хаті чорного світу і трохи того світу переніс у день.

А день і справді приніс хмари. Стіни здавалися побляклими, власне, сірими, листя за шибою немічно повпускалося, безживне й безвільне, а паркани — це коли вийшов на двір, коли перекидав ногу на велосипеда й кинув поглядом на вулицю — ніби ще більше почорніли. їхав на велосипеді, і хмари лягали йому просто на спину, тяг їх за собою, як полотно плаща, і трохи поколювало в карку: чи погано лежав, чи потягнув у шиї якусь жилку. Порипувало сидіння, коли спускав ногу з педалею, повітря натікало на обличчя сивими, вільжистими потоками, а вулиця ніби втягувала його в розхилену хащу...

Він у цій хаті, звідки щойно виїхав, недавно прибився до Тоськи, часом, шевцював, стукав молотком, припасовуючи до чобота підошву, аж виляски голосно били в стіни; часом, усе покидав і вимагав у жінки горілки. Тоді вона якось дивно лякалася, скиду-вала на нього очима, але завжди бігла й ту "заразу" приносила; взагалі, годила йому як болячці; це його похмуро втішало, але милостивіший до неї не ставав; понуро кидав накази, аби подала те чи те, і вона виконувала те з якоюсь запопадливою поспішністю й покірністю.

Хмари затягли небо, пливли розірваними клаптями, низькі, скаламучені, ніби аж дерев торкалися, —через те й дерева, й хати, й

паркани, й лавки біля них, і дорога, по якій їхав, ніби порозбухали, посіріли чи почорніли й нагонили лихі почуття...

Тоська годила йому як болячці, щось солоденько до нього заговорювала, а він мовчав, лише сопів. Сидів і натужно їв, вряди-годи його лохмата рука протягувалася по пляшку, булькала рідина, вливаючись у склянку, а потім ту склянку махом заливав до горла. "Зараза" булькала вже у горлі, він ковтав з якимсь дивним прихлепом, а Тоська стояла в кутку сірою тінню, з розширеними очима, печально скривленими вустами, з руками, сціпленими на хвартусі, і тужно думала, що на нього знову найшло, а коли на нього находить, всього можна чекати; може, навіть, і з хати погнати, хоч це хата її, а не його, хоч він тут тільки приймак, і навряд, думала вона, він у неї затримається, бо ні в кого не міг затриматися, а перекочовував від удови до вдови — і скрізь було, це вона знала достеменно, так само, як оце в неї. Але коди прийшов до неї з вулиці, коли лагідно забалакав, збудив у душі приспаний щем, і вона, хоч усе недобре знала про нього, пустила до себе, а відала: добра від того не чекай. Отож і стояла отам, у кутку, не так людина, як тінь її, майже непомітна, бо зливалася зі стіною чи з шафою, бо таке вже призначення в неї в цьому світі: бути комусь тінню, послужливою й покірною. І вона з того не ремствувала...

Це було тільки вчора, коли знову запив. Оце вчора подавала йому й підносила, що просив, годила як болячці, а він вряди-годи зводив на неї сиві очі, й там засвічувалося якесь моторошне світло, аж у неї все тіло ціпеніло — починала боятися його, адже вже кілька разів, хоч як недавно у неї поселився, й кулаків його спробувала, і то за те, що надто йому годила.

— Думаєш, чо я запив? — спитав хрипко, — Коти отутечки! — вдарив себе в груди. — Шкребуть і деруть, а чого?

Вона мовчала, бо що могла знати про тих котів. Утуплював у неї сиві, як у гада, очі, і це був майже непритомний погляд; може, він ненормальний, цей Дмитро, — спалахувала думка. Він же рипко реготав.

— А я знаю, шо думаєш. Думаєш, шо я малахоль-ний.

Це була правда, вона й справді так думала, і те, що він по-чародійському вгадав її негарні думки, ще більше лякало її.

— Думаєш, шо я приблуда й п'яниця, — недобре ошкірювався, і це вже була неправда, бо саме так у цю хвилину й не думала.

— Лягав би спати, — сказала з серцем. — І не молов би дурниць!

Це треба було сказати, бо він уже здається, втомився. Взяла його під пахви й підвела, він обхопив рукою її за шию, і вона потягла його до ліжка, волочила, ніби лантуха, бо й був він під цю хвилю лантухом; безвольний, обм'яклий, сипко дихав перегаром, і, наче лантуха, жбурнула на ліжко, хоч він пробував ще й лапатися; і одразу захріп, а вона підійшла до вікна й дивилася на шматок дороги, що звідси проглядав, на сусідське обійстя, де копав картоплю безногий сусід, і так чудно він копав: на нозі в нього була дерев'янка із набитою на кінці набойкою, і тим вузьким кінцем дерев'янки він натискав на лопату; їй здавалося, що бачить вона навіть піт на його обличчі, що стікав мутними потічками, а може, це стікали краплі по її обличчі — тихо плакала, бо колись до війни любила цього сусіда, був він приятелем її загиблого чоловіка і мав тоді ще обидві ноги, і мав пишного кучерявого чуба, веселі очі й білі зуби. Він часто приходив до них і жартував так, що вона шарілася й запалювалася, наче квітка. Він чудово знав, що вона до нього не байдужа, не знав тільки цього тюхтій її — чоловік, а потім прийшла ота завірюха, змела зі світу її чоловіка, а в його приятеля забрала ногу, і він уже не дивився на неї отаким веселим, гарним поглядом, бо й сам погас, став сірий і ніякий, і в ній також погас вогонь, хіба часом зустрічалися вони очима і щось собі пригадували, хоча ніколи нічого між ними так і не вив'язалося. Вона ледве не застогнала від таких думок, бо чому, чому так у світі буває? Відійшла від вікна, зирнула на Дмитра, той виставив неголене підборіддя й хропів. Тоді вона тихенько наблизилася до неприбраного столу, ще тихіше націдила собі чарку, випила, і по її обличчі ковзнула світла й загадкова усмішка.

— Падлюка я, — сказав крізь сон Дмитро. — Де ти там лазиш?

— Я тут, — сказала вона, наче прілу нитку обірвала. Але він її не чув, хропів і висвистував носом, а по

його неголеній шиї ковзав борлак, ніби щось там у тій чорній хаті сну випивав, а може, він і не спав, бо його сиві очі розплющувалися отак на щілину і звідти лилося моторошне світло.

— Спи, чорте! — казала Тоська, безсило впускаючись на ослінця і скулюючись на ньому у грудочку.

І він спав, власне, заходив у чорну хату, розчиняючи чорні двері, і в тій хаті сиділи всі ті жінки, які прогнали його від себе, всі чорнолиці й червоноокі, сиділи за столом і трапезували, і про щось балакали вискучими, тонкими голосами, а він стояв у кутку, як стояла оце щойно Тоська, й дивився на них, і відчував, що і в нього чорне, як смола, обличчя, а ще відчував хмари, що котилися над головою, бо в цій чорній хаті ночі не було стелі, ті хмари й творили котів; сірі клубасті, хижаки зіскакували з тих хмар, залазили йому хто в голову, хто в груди, хто в серце й почали там дряпатися і скавчати. Тоді він тихо каявся, що міг би бути добрий, а бував лихий, міг би любити цих чортиць, але ненавидів їх, міг би стати хазяїном у котромусь із домів, де його приймали, але ставав тільки приблудою й п'яницею. І від того розпачу, що на нього находив, чи від тих котів, що вщерть заповнювали йому тіло, чи від отих чорнолицих бенкетниць, що й уваги на нього не звертали, а й досі, ніби кішки, пронизливо кричали одна до одної, він застогнав тяжко, бо чомусь подумав — це приходить, остання його година.

— Мо тобі погано? — схилялася над ним Тоська. Тоді він розплющив очі, але побачив не Тоську, а

вишкірену котячу морду, але та морда до нього не так шкірилася, як усміхалася, а може, й співчувала йому.

— Це ти? — спитав він. — А мені таке чудне наснилося. Такі цвіточки в нас біля стежки виросли, одне уми-лєніє.

— Да! сказала вона, — красіві цвіточки! Заплющив очі, і його загойдала хмара. Свідомість

плуталася і сама ставала хмарою, і пливли в тій хмарі чорні клапті сну. Пливли й барвисті смуги, а в глибині виринали обличчя, які він напевне знав, але які не жили ніколи в цьому світі, і не з тіла вони були створені, а з води, через це переливалися і перекошувалися. Він був підвладний отим хмарам, бо заповняли собою увесь простір, поглинали повітря і котились у глибину ночі й сну, де танули й гинули і звуки, і барви, і обличчя. Тоді починався дощ і приходили тіні. Загортували й колисали і вели між накопичення сивих косм, в яких і жили оті водяні обличчя, котрих він напевне знав, але в цьому світі не зустрічав. Сон був наче хмари, хмари — наче сон. Важкота перетравленої їжі разом із хмелем — теж хмари, які вивертали зі своїх нутер барвисті чи й чорні міражі...

Тоська розбудила його серед ночі саме тоді, коли виїжджав перевіряти сторожу. Дмитро виїхав розхитаним велосипедом на вулицю. Ще патлались у голові шматки сну, а в грудях плескалася, як завжди на похмілля, каламутна хвиля. Хрумтіла під колесами галька, важко долав важкі метри пологої вулиці. Нога йшла донизу, педалі повискували, тоді натискала друга нога і йшла знову-таки донизу. Починали мліти м'язи, переднє колесо ходило зигзагом. На горі спинився й глянув. Між два ряди руїн, безмовних і мовчазних, котилася порожня неосвітлена дорога. На мокрих лобах бруківки танцювало гостре проміння місяця й зір — і місяць, і зорі повільно гойдалися у проміжках важких тупоносих хмар, наче срібні човники. Ці човники стрибали в його остекленілому погляді і ніби поколювали промінням шкіру обличчя. Ніч загусала над ним, біля нього і в ньому на кисіль, а коли вітерець несподівано налетів і штовхнув його в спину, Дмитро здригнувся. Дивно йому стало під цим небом: самітно, але й радісно...

Біля продтоварів сиділа майже кругла, замотана в свиту і хустку жінка. Дмитро прихилив велосипеда до стіни.

— Дрімаєте, Йванівно?

— Чого це дрімаю? — несподівано голосно озвалася стара. — Та за такої роботи, коли б і заснула, то нічо не зробив би. Другі суткі, скільки можна?

— Не кричіть, Йванівно, — Дмитро присів навпочіпки. — Нема людей. І ви заболіть можете, де вже діться? Спіть удень.

— А вдень у мене роботи нема чи сімні?

— У всіх робота і сімня…

— Трасця вашій матері з такими порядками! — буркнула стара.

— Це на які ж ви такі порядки намікаїте? — раптом підозріливо спитав Дмитро. — Може, вам наша жизть не наравиться? Ви б потримали язичка, бо можете залетіть?

— Та шо ти, Мить? — злякано викруглила очі стара. — Та ти мене не так пойняв?

— Я вас харашо пойняв! — сказав, встаючи Дмитро. —І шоб це було встатній раз, пойняли? — сказав суворо.

— Та я шо? — засмикалася стара. — Та я ж нічо! Коли тра, то й тра! Хіба я шось кажу!

— Ну да, не кажете, і я нічо не чув. Шоб мені порядок був!

— Буде, Мить, буде порядочок! Я то шо! Ходи здоровий.

Він поїхав, мнучи колесами дорогу, — широко всміхався, бабу налякати зумів. Тепер у нього з нею клопоту не буде, бо вона в нього на гачку. "Це все та клята погода! — думав він, упиваючись поглядом у глибину ночі. — Дихати нічим од тієї погоди!"

Клубок між серцем та легенями ніби обмотався дротом і аж — дихання заступив. Дмитро виплюнув густий злиток слини, матюкнувся на повний голос і помчав униз, де бовванів димар водогону.

Біля водогону пахло річкою, і він на хвилину зупинив велосипеда, аби нюхнути того любого запаху —нагадало йому риболовлю. На небі все ще товклися хмари, заслонюючи зорі, і ті тремтливо прослизува-ли разом із місяцем крізь волохаті оболочні тіла, випадаючи в густосині ополонки. Хмари тяглися аж до обрію, наче отара, лягали на горби і, наче отара, спали. Дмитрові раптом захотілося повернути велосипеда до затишної Тосьчиної хати, розбудити її, зазнати втіхи, а тоді втомлено й спокійно, відчуваючи вмиротворен-ня, заснути. Але він учинив те, що мав: підійшов до контрольки й постукав у двері. Малишевич, як завжди, сидів у будці і пихкав цигаркою. Густо помережане зморшками обличчя мружилося водянистими кружальцями очей, брунатні, потемнілі, також сильно поморщені руки лежали на колінах — старий міг так сидіти годинами. Вряди-годи його груди проривала глуха злива кашлю. Малишевич кашляв, обличчя червоніло, аж здавалося, що між зморшки затікає кров.

Малишевич вийшов до бригадира на вулицю — посідали на лавку. Старий витяг кисета й туго загорнув нову цигарку. А коли засвітив сірника, обличчя його було наче кора столітнього дуба.

— Покайшлюєте, дядьку? — спитав Дмитро, закурюючи й собі. — Вам би під периною з бабою вигріватися.

— Коли б було шо кусать, то й лежав би, — буркнув Малишевич.

— То ви, може, хочете сказать, що в нас жизня нехароша? — примружив очі Дмитро.

Від річки тягло вологою, йодом і багном.

— Як болячка, — сказав Малишевич.

— Ти таво, дядьку, лучче не таво!

— А мені вже все-одно, — сказав старий. — Не сьогодні, то завтра дуба вріжу. Спати я не можу, того й кажу, що жизня як болячка. Бо воно болячка і є.

— А я думав, — показав зуби Дмитро, — тобі наші порядки не наравляться.

— І порядки як болячка, — незворушно сказав дід. —А чого? Бо світ — бардак! Чи нє?

— Ну, я на такі розговори не піду, — Дмитро випустив дим. — І вам такі розговори не совітую вести, як начальник ваш, пойняли, дядьку?

— Да, пойняв, — смиренно згодився Малишевич. —Кашель мене заїв.

Сидів згорбившись, підняв гострі горбики плечей і тримав між них голову.

— Все у вас в порядку?

— Хай йому трасця! — буркнув старий.

— Не пойняв? — звів брови Дмитро.

— Це я про свій кашель!

Він знову закашлявся. Звук розбивався об прибережні скелі і гучно хляпав по долині.

— На звалку мені вже пора, — сказав дихавично між приступами кашлю.

Дмитро кинув очима в небо, а тоді знову блимнув на старого.

— З вас хороший сторож, — сказав, криво всміхаючись. — Злодій здалеку почує, що не спите. Ви — як собака!

— Хай йому трасця! — повторив старий, віддихуючись.

— Курить вам нельзя, — наче й співчутливо мовив Дмитро. — Кидайте це грязне діло.

— Коли ж не кидається, — сипко прошепотів старий. — Сорок год смокчу ту заразу, то вже й смоктатиму, поки мене не висмокче. Чортяче зілля — це курево!

— Да! — сказав Дмитро. — Чортяче! Всі ми чортячі!.. Підвів з пилюки велосипеда й скочив у сідло. На

небі вже не було світлих ополонок з зорями. Хмари вже затягли весь його простір. Дмитро піддер голову і зиркнув угору — небо видавалося дивною мішанкою розшматованого клоччя. І він раптом здивувався сам на себе, на ту свою фразу про те, що всі ми чортячі, вона вирвалася з нього, як злиток слини, а що означає? Може, й справді, подумав він, люди Бога забули, а чорт залишився?.. І йому під серце раптом під-тисся якийсь недовідомий жах, ніби хтось чорний і невидимий підкрався до нього й дихнув йому зимним віддихом у потилицю...

Гупав підлогою чоботищами, рипнув дверима і з гуркотом їх причинив. Тоді випив кварту води, сів на стільця й подивився туди, де спала Тоська. Уявив, що бачив не раз: долішня губа відвисла, а обличчя немолоде, помережане біля очей і вуст зморшками. Тоді здалося йому, що хмари наповзли й сюди в цю хату, забили її по вінця, і це від того так важко тут дихається. Чорний, кошлатий настрій і досі його не покидав, — він подумав про недавню розмову з чортом. Чорт був у військовій одежі і з міліцейським кашкетом, мав холодні, майже неживі очі, і не так говорив щось йому, як наказував. Наказував, бо Дмитро все-таки якийсь начальничок, а раз так, то при потребі і коли щось не те почує, то має прийти за такою-то адресою і все, що почує, розкаже, бо це його, Дмитровий обов'язок, раз вліз він у начальнички. Отоді він уперше відчув, що починає божеволіти.

— Чорти, чорти, — сказав він, мотаючи головою. Чорти мені в душі колотяться.

— Га? — схопилася Тоська.

— То я, — мовив він.

Роззувався і з гуркотом кидав чоботи під стола.

— Не відійшло тобі? — сонно спитала Тоська, позіхаючи.

Він стояв біля неї — дихала теплом. Бліде світло наливалося в кімнату, очевидно, вийшов із хмар місяць. Дмитро стяг із Тоськи ковдру, Тосьчина сорочка блідаво в тому місячному світлі засяяла. Простягла ло нього руки, і він, падаючи на неї, відчув кислуватий дух її пахов. Увійшов у неї, і йому невідь-чого здалося, що цього мало. Отак би вплисти в неї цілком, усім єством, сховатися в глибині її нетр, зачаїтися, зменшитися і зникнути. Забитися в той чорний, солодкий, неозорий світ, щоб потім колись, в іншому часі знову вийти в цей світлий.

— Хороша ти баба, — сказав відкидаючись на подушку.

Тоська заблищала усмішкою, а він побачив, що навіть у темряві вона немолода.

— Хоч, оженимося, — мовив хрипко. — А то чоловік без баби, що валянок без калоші.

— Хочу! — тихесенько сказала Тоська.

— І пацанів заведемо, — мовив він. — Двоє. Чо в тебе не було дітей з тим першим?

— Молоді були, — шепнула вона. — Й чоловік не хотів. А тоді — завірюха.

— Да-м, — сказав він. — Діла!

— Полегшало тобі? — спитала вона, пригортаючись.

— Може, й полегшало. Це все чорти...

— Які чорти? — здивовано спитала.

— Хвостаті й рогаті. Лізуть у душу й колотять...

І знову важка хвиля затопила його. Ні, хмари ще не перейшли, та й не швидко іще перейдуть. Хмари жили в голові і в серці. Хмари були як сон із тими барвистими смугами і з обличчями, вилитими із води, що міняються і зломлюються. А може, й справді винуваті в усьому чорти, хвостаті й рогаті, котрі, наче смола, затікають у душу чи лізуть у неї, ніби таргани, і починають там творити казна-що. Починають свої скоки і геци, і людина не знаходить собі місця під сонцем, і людина зводить раптом до

неба голову, і їй хочеться закричати, заволати туди, щоб спитатися, чому воно в світі так і як од того звільнитися? Чому людину раптом починає щось гризти, щось її з'їдає, і не має сили вона з тим боротися? Тоді вона й не бореться, а тихо починає опускатись у твань власного безсилля — ось що значить, коли чорти в душі колотяться...

Вранці вони лежали й перемовлялися. За вікном все ще колотилися хмари, навіть трохи дощем у шибки посікло.

— Ти б скінчив чоботи, — сказала Тоська.

— Сьодні кінчу... Нє, завтра.

— Обносився ти, хочу тобі нові штани купити.

— Штани в мене не таво, — засміявся. — їсти хочуть.

— Я тобі й нового піджака куплю.

— Ще цей добрий, — мовив він, потішений її увагою. — Треба піти березових чурбанців нарізати.

— А то нащо?

— Шпильок нема.

— Залежалися ми, а сніданку й нема, — Тоська вислизнула з-під ковдри, при сірому світлі її сорочка була несвіжа й також сіра, мнута. Він ляпнув її по задниці.

— Ну, чого ти такий некультурний? — засміялася вона, грайливо скошуючи в його бік око.

Він подивився на шибку, на ній тремтіли сірі краплі від недавнього дощу. Тоська підійшла до вікна, відслонила фіранку й визирнула на вулицю. Підвелася навшпиньки й оголила темнуваті, вже далеко не пружкі стегна. Він помітив це й відвів очі...

Тоді побачив, що й цей день приніс хмари. Стіни здавалися побляклими, власне, сірими; листя за шибою немічно повпускалися, безживне й безвільне, а паркани — це коли вийшов надвір, коли перекидав ногу на велосипеда й кинув поглядом на вулицю — ніби почорнішали. їхав на велосипеді, і хмари лягали йому на спину, бо мав таке враження, ніби його хтось узяв на повідка і тягне за собою. І він не має власної волі, навіть ноги його, що натискають і натискають на педалі, не мають також своєї волі, бо його заведено якимсь ключиком, бо він їде туди, куди й не збирався їхати, бо на нього дивляться з глибини цього на-сурмленого дня холодні, сірі неживі очі, і ці очі, ніби простір, втягують його в себе, ніби вуж жабу, і він у цьому світі таки жаба, і їде, їде, його волочить, тягне, всмоктує, його веде — і він піддається тому нагальному потягові звіра а чи чорта, а чи бозна-чого, але такого, що існує реально в цьому світі, і що ним повеліває, бо інакше, коли б він збунтувався, коли б він запротестував, сталося б якесь чорне, жахливе лихо, і він би по тому не тільки не був би начальничком, але й ніколи не оженився б з Тоською і не завів би двох пацанів, хоч чудово знав, що й тим пацанам він передасть у душі відчуття цих хмар і власної безсилості. І він сильніше натискав на педалі, і вже мчався вулицею, мов оглашений, відчуваючи недовідомий жах, бо його тягло до тієї хати, номер якої назвав йому Чорт, і він так поспішав, що ледве не проминув тієї хати, а коли затормозив, то клапоть болота вирвався з-під шини і так нещасливо, що ляпнув йому в обличчя. Витяг носовичка, втерся і подзвонив. Відчинила йому баба Яга. Вона солодко всміхнулася й провела його в хату, де за столом сидів Чорт. Чорт подивився на нього неживими очима і показав на стільця навпроти. Він сів.

1963 р.